

GELLÉRFI GERGŐ

Adnotationes ad Pharsaliam

1. Cornelia búcsúja (5, 771–775)

...secura videtur
sors tibi, cum facias etiamnunc vota, perisse?
ut nolim servire malis sed morte parata
te sequar ad manes, feriat dum maesta remotas
fama procul terras, vivam tibi nempe superstes.

A Pharsalia fenti mondatai, melyek Cornelia Pompeiustól való búcsújából valók, nem értelmezhetőek egyértelműen, a 771–775. sor jelentésével kapcsolatban megoszlik a kommentátorok és a műfordítók véleménye.

A vizsgált szakasz első mondatában a *secura sors perisse* (771–772) kifejezés okozza a fő problémát.¹ A kifejezés egy öt rövid kérdő mondatból álló sorozat utolsó tagjában olvasható, melyben a kérdések tartalmi szempontból jól követhető ívet rajzolnak:

1. *sic est tibi cognita, Magne, nostra fides?* (767–768)
2. *credisne aliquid mihi tutius esse quam tibi?* (768–769)
3. *non olim casu pendemus ab uno?* (769)
4. *fulminibus me, saeue, iubes tantaeque ruinae absentem praestare caput?* (770–771)
5. *secura videtur tibi, cum facias etiamnunc vota, perisse?* (771–772)

Az első középpontjában Cornelia áll, a másodikéban szintén ő, de már Pompeius is feltűnik benne: az asszony az övével hasonlítja össze saját helyzetét. A harmadik kérdés alanya egyesíti kettejüket, míg a negyediké már Pompeius, de Cornelia is fontos szerepet kap benne. E gondolati ívből az következik, hogy az ötödik mondatnak Pompeiusra kell vonatkoznia. A kérdéssorban érezhető *climax* logikája szerint az utolsó kérdés a legfontosabb: míg az első négy kérdéssel Cornelia érzelmileg kíván hatni férjére, az ötödikben azt is kétségbe vonja, egyáltalán van-e oka rá, hogy elküldje magától. Cornelia érzi, hogy férje biztos hamarosan bekövetkező bukásában, s ezért távolítja el őt környezetéből. Ha nem is mondja ki, tudja, hogy férje nem a harctól, hanem kifejezetten a haláltól kívánja megóvni. Cornelia kérdésének lényege ezért értelmezésem szerint a következő: miért érzi úgy Pompeius, hogy ő maga már el is vesztette a *secura sors*-ot, azaz miért biztos abban, hogy meg fog halni. A *secura sors* kifejezés így a jövőre mutat, s a háború utáni *gondtalan életre* utal. A mellékmondat fejt ki azt, hogy mire alapozza Cornelia ezt a kérdését, hiszen, mint mondja, Pompeius még mindig fogadalmakat tesz. Amennyiben ezek győzelmi fogadalmak, Cornelia joggal vonja kétségbe, hogy hitvese biztos a

¹ Duff fordítása alapján Cornelia szerint férje számára *secura sors*-nak tűnik az, ami Cornelia számára egyenlő a pusztulással (*Lucan: The Civil War Books I–X*, transl. J. D. Duff. London 1928. 297); Braund fordításában a következőkre vonatkozik: úgy pusztulni el, hogy közben még mindig imádkozik (*Lucan: Civil War*, transl. S. H. Braund. Oxford 1992. 105); Barratt kommentárja szerint a kifejezés a remény elvesztésére utal (*P. Barratt: M. Annaei Lucani Belli Civilis Liber V, A Commentary*. Amsterdam 1979. 255); Viansino kommentárja szerint a *facias* gnómikusan értendő (*Marco Annaeo Lucano: La guerra civile [Farsaglia]*, trad. G. Viansino. Milano 1995. 487); Weber kiadásában a többitől eltérő interpunkció szerepel, s az *ut nolim servire malis* kifejezés is e mondathoz tartozik (*Marcus Annaei Lucani Pharsalia*, ed. C. F. Weber. Leipzig 1821. 2, 100–102).

bukásban, hiszen ha így tesz, még bíznia kell a győzelemben. A kérdés fordítása így a következőképp hangzik: *Úgy véled, hogy a számodra gondtalan élet (lehetősége) már el is veszett, holott még mindig (győzelmi) fogadalmakat teszel?*²

Az öt szóközi kérdéssel Cornelia beszéde elért egy közbülső tetőpontot. Ezután fordulat következik be, Cornelia rátér arra az eshetőségre, hogy mit kíván tenni, ha Pompeius valóban meghal, mint ahogy azt ő maga érzi. Ebben az esetben is vele akar maradni. E mondatot (773–775) szintén többféle módon értelmezték.³ A *nolim servire* és a *sequar* ellentétpárt alkot, melynek tagjai Cornelia óhaját fejezik ki arra az esetre, ha hitvese meghal. A *sequar* jövő idejű igealak helyett értelmezhető *coniunctivus optativusként* az egyébként megengedő értelmű mellékmondatban.⁴ Az ellentétpár prózai parafrázisa a következő lenne: *malim sequi... quam servire malis*. Akadnak, akik a *malis* szót neutrumnak tekintik, s magát a balszerencsét látják a háttérében.⁵ Jóval kézenfekvőbb azonban az a magyarázat, hogy Cornelia itt Pompeius ellenségeiről beszél, akiknek rabszolgája lesz, miután férjétől elvált.⁶ Így az önmagában álló *malis* dativus a maga egyszerűségével a végletekig lealacsonyítja őket. A *dum* kötőszóval bevezetett mellékmondatot legtöbbször az utolsó tagmondatához kapcsolják, és úgy értelmezik, hogy Cornelia addig bizonyosan életben marad, amíg hírt nem kap férje sorsáról.⁷ Ez azt sugallná, hogy amennyiben Pompeius halálhíre megérkezik hozzá, öngyilkosságot fog követni. Azonban ennek élesen ellentmondanak a 777–778. sorban mondottak: *posse pati timeo*. Emellett később, a 9. 106–107 sorban Cornelia már Pompeius halálának tudatában elutasítja az öngyilkosságot, ez pedig szintén ellentmond annak az értelmezésnek, hogy öngyilkosságra készülne hitvese halálhírt megkapván. A mellékmondat tartozhat a *te sequar...* mondatrészhöz is, s a *maesta fama* nem Pompeius halálára, hanem kettejük közös pusztulására vonatkozik. Ezzel igen képszerűvé válik Lucanus leírása: mialatt Cornelia árnya férjét követve vonul le az alvilágba, híruk szintén nagy utat tesz meg, s messzi vidékekre jut el.⁸ Ezt indokolja az imént mondottakon túl az, hogy így Cornelia meg nem valósuló óhaja jóval hosszabban van kifejtve, s az ezzel ellentétben álló, általa nem kívánt valóság jóval tömörebben, mindössze négy szóban fogalmazódik meg, s ezáltal ridegsége fokozódik.⁹

² Így grammatikailag a *secura sors a perisse* alanya, a *tibi* szó egyaránt tartozik a *videtur* és a *secura sors perisse* kifejezésekhez, a mellékmondat pedig egy *cum adversativummal* bevezetett megengedő mellékmondat.

³ A három fő kérdés az, hogyan értelmezzük a *nolim servire* és a *sequar* állítmányokat, hogy kapcsolódik a *malis* szó a *servire* alakhoz és hová tartozik értelmileg a *dum* szóval bevezetett mellékmondat.

⁴ Így a *sequar* önálló használatú *coniunctivus* értelemben áll, azaz főmondatban is *coniunctivus* lenne. Ezzel szemben a *nolim* az *ut concessivum* miatt áll *coniunctivusban*.

⁵ Többek között Duff: „*I refuse to be mastered by misfortune.*” Duff (transl.): i. m. 1. jegyzet 297). Luck: „*ich möchte mich dem unglücklichen Schicksal nicht beugen.*” Lukan: Der Bürgerkrieg, übers. von G. Luck. Berlin 1989. 273). Braund: „*I refuse to be a slave to hardships.*” Braund (transl.): i. m. 1. jegyz. 105), Haskins (M. Annaei Lucani Pharsalia, ed. C. E. Haskins. London 1887. 187) és Francken (M. Annaei Lucani Pharsalia, ed. C. M. Francken. Leiden 1896. 2, 221–222) értelmezi így a szöveghelyet. A *malis* szót az általam javasolt módon értelmezi Weise (M. Annaei Lucani Pharsaliae libri X, ed. C. H. Weise. Quedlinburg 1835. 182) és Riley (The Pharsalia of Lucan, transl. H. T. Riley. London 1853. 198). A kérdés eldöntéséhez közelebb visz minket Barratt megfigyelése, aki rámutat: a *malis neutrum dativusként* sosem áll önmagában Lucanusnál (Barratt: i. m. 1. jegyz. 256). Hímnemben viszont találkozhatunk vele, pl. 8. 482.

⁶ Az ige epikus nyelvben való, ilyen értelmű használatához vö. Ov. Met. 15. 827–828. Erre az eshetőségre Cornelia később is utal a 783–784. sorban.

⁷ Így értelmezi a szöveghelyet Duff: i. m. 297. 1. jegyzet; Haskins: i. m. 187. 5. jegyzet; Weise: i. m. 182. 5. jegyzet; Francken: i. m. 222. 5. jegyzet; Luck: i. m. 273. 5. jegyzet; Canali (Marco Anneo Lucano: Farsaglia o La guerra civile, trad. L. Canali. Milano 1997. 355; Barratt: i. m. 255. 1. jegyzet; Holgado Redondo (M. Annaeo Lucano: Farsalia, trad. A. Holgado Redondo. Madrid 1984. 245); Viansino: i. m. 321. 1. jegyzet; Herrero Llorente (M. Annaeo Lucano: La Farsalia, trad. V. Herrero Llorente. Barcelona 1967. 2, 77–78) és Braund: i. m. 105. 1. jegyzet is.

⁸ A *dumot* követő *coniunctivus* a mondat célhatározói értelme indokolja, azaz „*érje el gyászos híriünk...*”. Ebben propagandisztikus cél fogalmazódhat meg: Cornelia azt kívánja, hogy haláluk esetén a világ minden táján ismerjék meg történetüket, s ezzel Caesar kegyetlenségét.

⁹ Mindemellett nem zárhatjuk ki azt sem, hogy szándékos kétértelműségről van szó, s Cornelia beszédében nem ez az egyetlen hely, ahol felmerülhet ennek gyanúja. A 779. sorban az *ultima coniunx* kifejezés jelzői tagja

Így az 5, 771–775. sort az alábbi módon interpretálhatjuk: *Tu censes sortem tibi securam perisse, cum (adversativum) etiamnunc facias vota (pro victoria)? Nempe vivam (futurum) superstes tibi, ut (concessivum) malim parata morte te sequi ad manes, dum feriat maesta fama nostra terras procul remotas, quam servire hostibus.*¹⁰

2. A miles Romanus, Caesar és Pandaros (4, 174–176)

*mox, ut stimulis maioribus ardens
rupit amor leges, audet transcendere vallum
miles, in amplexus effusas tendere palmas.*

A caesariánus és pompeianus erők találkozása a Pharsalia egyik legemberibb jelenete. A barátaikat, rokonaikat az ellenség soraiban felismerő katonák a harcot s minden egyebet elfeledve öleléssel és csókokkal üdvözlék szeretteiket. A hagyományos értelmezés szerint az egymással szemben álló katonák egyszerre tömegesen indulnak el egymás felé, tehát a 176. sor *miles* szavát gyűjtőnévként értelmezik.¹¹ Nem kell azonban a *miles* szót feltétlenül katonák csoportjaként értelmeznünk, szólnak érvek amellett is, hogy egyetlen katona is megindíthatta a folyamatot, s rá vonatkozik az *audet transcendere vallum* kifejezés.¹² A jelenet így a mű egészének miniatűr tükörképe lesz: mozdulatlanul egymással szemben álló embertömegek indulnak meg egyetlen személy cselekedetének következtében, s ahogy Caesar a két hadsereg háborúját indította meg, itt egyetlen katona – átmeneti – békét valósított meg. A párhuzamot az *átlépés* szimbolikus gesztusa teszi igazán erőssé, a katona a sáncot lépi át az átmeneti béke megvalósításához, míg a háború kitörésében az egyik legfontosabb mozzanat a Rubico által kijelölt határ átlépése volt.

Az eposz világától egyébként sem idegen, hogy egyetlen – nem feltétlenül vezetői rangú – ember cselekedetei befolyásoljanak nagy tömegeket. Motivikus szempontból a jelenet az Iliász 4. énekével mutat párhuzamot, ahol Paris és Menelaos párbaja után a két sereg szintén tanácstalanul vesztegel: nem harcolnak, de béke sincs köztük, akárcsak a polgárháborús seregek között Lucanusnál. Ezután lövi ki Pandaros a nyílvesszőt, mely újra kirobbantja a harcot trójaiak és görögök között, azaz ott is egyetlen egyéni tett befolyásolta a két nép további sorsát. Az Iliász e jelenete ilyen értelemben alighanem hatott Lucanusra a 174–176. sor megalkotásakor.

3. Monstrator Troiae (9, 975–979)

*securus in alto
gramine ponebat gressus: Phryx incola mane
Hectoreos calcare vetat. discussa iacebant
saxa nec ullius faciem servantia sacri
'Hecreas' monstrator ait 'non respicis aras?'*

---

attributum praedicativumként áll, ám másodlagos jelentésként értelmezhető arra való utalásként, hogy Pompeiusnak öt felesége volt, s ezért Lucanus Pompeius utolsó feleségének nevezi Corneliát.

¹⁰ *Úgy véled, hogy a számodra gondtalan élet (lehetősége) már el is veszett, holott még mindig (győzelmi) fogadalmakat teszel? Bizonyosan tovább fogok élni, mint te, noha inkább szeretnék a (Caesar által számunkra) előkészített halállal követni téged az alvilágba, s közben érje el gyászos hírünk a messze távoli földeket, mintsem az ellenségeinknek szolgálni.*

¹¹ Így például Duff: i. m. 187. 1. jegyzet; Riley: i. m. 135. 5. jegyzet; Braund: i. m. 67. 1. jegyzet; Luck: i. m. 197. 5. jegyzet; Viansino: i. m. 321. 1. jegyzet; és Herrero Llorente (Herrero Llorente: i. m. 7. jegyzet, 2, 11) fordításai. A *miles* szót egyes számúként értelmezi Holgado Redondo: i. m. 183. 7. jegyzet.

¹² Nem szólhat e magyarázat ellen az *amplexus* szó többes száma sem, hiszen e főnév állhat többes számban akkor is, ha a mondat alánya egyes számú, pl: Verg. *Aen.* 1, 687.

Caesar Trójában tett látogatásának történeti mintájaként Alexandros trójai útját említi a szakirodalom,¹³ elsődleges irodalmi előképének pedig az Aeneis 8. énekét tekintik, ahol Euander vezeti körbe Aeneast a jövőbeli Róma leendő helyén, s így a Caesart vezető *Phryx incola*¹⁴ alakja Euanderével hozható párhuzamba.¹⁵ Szintén az Aeneisben kínálkozik azonban egy másik lehetséges előkép is. Caesart a *monstrator* ugyanúgy vezeti,¹⁶ mint Aeneast a Sibylla az Alvilágban, ezért élhetünk a gyanúperrel, hogy nem csupán az Euander-jelenet, hanem a 6. ének *katabasisa* is előképe lehet Caesar trójai látogatásának. A két helyszín között egyértelmű a párhuzamosság: a papnő Aeneast a halál birodalmában kalauzolja, s noha nem olyan határozottan, mint az Alvilág, tipológiailag a Caesar által bejárt Trója lucanusi ábrázolása is hasonló benyomást kelt az olvasóban. Ezt sugallják a táj ábrázolásában az *exustae* (9, 964), a *silvae steriles* (9, 966), a *periere ruinae* (9, 969) és a *manes* (9, 976) kifejezések.

A két jelenetben további párhuzamok mutatkoznak. Mind a *katabasist*, mind Caesar Trójába érkezését hajóút előzi meg: Caesar Pompeius nyomában tengerre száll, s így jut el a romvárosba (9, 950–963), míg a trójai hős Palinurus halálát követően érkezik meg Cumae partjaihoz (*Aen.* 6, 1–2), ahol a Sibyllával való találkozásával veszi kezdetét alvilági útja. A két helyszín bejárása közben „seregszemlékkel” találkozhatunk, az Aeneis alvilágjárásában többek közt a szerelmi tragédiák áldozatainak (*Aen.* 6, 445–451) és a bűnösök számbavétele (*Aen.* 6, 580–601) szerepel, míg a trójai jelenetben különböző, Caesar által meglátogatott helyszínek kapcsán nevezetes trójai személyek kerülnek felsorolásra (*Phars.* 9, 970–973).¹⁷ A *nullum est sine nomine saxum* mondat (*Phars.* 9, 973) egyértelmű, szövegszerű párhuzamot mutat Anchises beszédével, aki a majdan benépesítendő földekről így szól: *haec tum nomina erunt, nunc sine nomine terrae* (*Aen.* 6, 776).¹⁸ A helyszínek bejárásának – mely az ímént említett személyekhez kapcsolható helyszíneken kívül a Xanthus folyóval, Hektór sírjával és Zeus Herkeios oltárával egészül ki (*Phars.* 9, 975–979) – szintén van előképe az Aeneis *katabasis*ában: egy szakaszon belül gyors egymásutánban négy alvilági régiót mutat be Vergilius (*Aen.*

¹³ Zwierlein tanulmánya bemutatja a Caesar és Alexandros trójai útja közti párhuzamokat: *O. Zwierlein: Lucanus Caesar in Troja. Hermes* 114 (1986) 460–478. E párhuzamok közül Ahl monográfiájában kiemeli Lucanus költői exkurzusát, melyet azzal a történettel állít párhuzamba, mely szerint Alexandros Achilles sírját meglátogatva boldognak nevezte őt, mert egy nagyszerű dalnokot talált tettei megörökítésére: *F. M. Ahl: Lucan. An Introduction. Ithaca* 1976. 219–220. A Lucanus költői exkurzusa (9, 980–986), Caesar karaktere és Vergilius közötti kapcsolatról: *L. Thompson–R. T. Bruère: Lucan’s Use of Virgilian Reminiscence. CPh* 63 (1968) 18–19.

¹⁴ Bartsch a *Phryx incola* tevékenységét a költőkkel állítja párhuzamba, amit többek közt az is indokol, hogy közvetlenül utolsó Caesarhoz intézett mondata után (9, 979) következik Lucanus költői exkurzusa. Ez nem áll ellentmondásban a továbbiakban leírtakkal, mivel Bartsch a *monstrator* funkciójával foglalkozott, míg e munka a célja a költői előkép találása (*S. Bartsch: Ideology in Cold Blood: A Reading of Lucan’s Civil War. Cambridge* 1997. 131–134). Ugyanerről a témáról ír Rossi, aki Bartsch eredményeit is felhasználva összefoglalást ad a *monstrator* funkciójáról, valami a 980–986 sorral kapcsolatos változatos értelmezésekről. *A. Rossi: Remapping the Past: Caesar’s Tale of Troy (Lucan „BC” 9.964–999). Phoenix* 55 (2001) 313–326.

¹⁵ A témáról összefoglalást ad: *C. Wick: Bellum civile, Liber IX. München* 2004. 405–406.

¹⁶ Véleményem szerint mindkét helyszínről elmondható, hogy az ott járó hősnek kifejezetten szüksége van egy vezetőre, akinek segítségével feldolgozhatja a látottakat, aki feltárja előtte az őt körülvevő környezet valódi mivoltát. Ezt a lucanusi Trója kapcsán többen kiemelik, például Ahl: i. m. 215. 13. jegyzet.

¹⁷ Mint arra Thompson és Bruère tanulmánya rámutat, a helyszínek megválasztása nem véletlenszerű, mindegyik valamilyen tragikus, vagy a trójai nép sorsát negatívan befolyásoló személyhez, történelemhez kapcsolódik: *Thompson–Bruère: i. m. 18. 13. jegyzet.* Ez tovább erősíti a tragikum, a halál jelenlétét a leírásban, ami szorosabbá teszi a kapcsolatot a trójai út és az alvilágjárás közt.

¹⁸ Ahl meggyőzően érvel amellett, hogy Lucanus szándékosan idézi fel Anchises beszédét ezen a helyen. Anchises olyan földekről beszél, ahol ragyogó városok emelkednek majd, ám ezek a Caesar által vívott polgárháború következtében ugyanolyan szellemvárossá alakulhatnak, mint Trója, melynek romjai közt Caesar sétál. E romok közt hevernek Zeus Herkeios oltárának darabjai, s az egykor hatalmas oltár után maradt törmelék mintha csak az egykor hatalmas, s mostanra romjaiba dőlt Tróját szimbolizálná. Ahl szerint Lucanus itt szándékosan idézi fel Herkeios oltárának említésével az Aeneis nyolcadik könyvét, ahol Euander beszédében megjelenik a Rómában Carmentis tiszteletére emelt hatalmas oltár (Verg. *Aen.* 8, 337–341). Így ha a romba dőlt Herkeios-oltár egész Trója sorsát szimbolizálja, Lucanus szándékos allúziójával s a Carmentis-oltár szándékos felidézésével Róma jövődöbéli, közelgő pusztulására figyelmeztet, melynek fő kiváltó oka maga a Pharsalia témája, a polgárháború: Ahl: i. m. 218. 13. jegyzet.

6, 426–444). A Trójában járó Caesart vezetője figyelmezteti, nehogy lábbal tapodja a *manes Hectoreost* (*Phars.* 9, 976–977). A Sibylla nem sokkal azelőtt, hogy Charon sajkájához érkezének, figyelmeztetést intéz Aeneashoz, aki megrémülve az őt körülvevő alakoktól fegyverrel kíván nekiesni az árnyaknak (*Aen.* 6, 290–294). A párhuzam egyértelmű, mind a Sibylla, mind a *monstrator Caesaris* a holtak megérintésétől tartja vissza őket.

Mindemellett a két jelenet zárlata, a távozást megelőző szakasz is párhuzamot mutat. Mielőtt Aeneas a csontkapun át elhagyja az alvilágot, Anchises monumentális jóslatot mond neki Róma eljövendő nagyságáról és a megalapítandó birodalom sorsáról (*Aen.* 6, 756–886). Trójából való távozása előtt Caesar áldozatot mutat be a római istenek „régi otthonában” (*Phars.* 9, 990–999), s hozzájuk intézett beszéde végén tömör, prófétikus kinyilatkoztatást tesz, melynek tetőpontját – s egyben zárlatát – a *Romana Pergama surgent* kifejezés képezi. Lucanus összeköti a két jelenetet: az Aeneisben az egyetlen hely, ahol Caesarról esik szó, éppen Anchises prófétikus beszéde (*Aen.* 6, 826–835), s Lucanus mintha erre válaszolna, hiszen a Pharsaliában Aeneas neve egyetlenegyszer fordul elő, méghozzá Caesar trójai beszédében (*Phars.* 9, 991). Meggyőződésem, hogy ez nem véletlen, s Lucanus szándékosan hangsúlyozta így a kapcsolatot Anchises jóslata, valamint Caesar istenekhez intézett beszéde között.

A fent bemutatott párhuzamok közül az utóbbi az egyetlen, ahol lényeges különbség fedezhető fel. Aeneas esetében a *katabasis* idején még csak a lehetőség volt meg arra, hogy világbirodalmat alapítson, így a nagyszabású – akár ígéretnek is nevezhető – jóslatot a természetfeletti szférából *kapja*, míg a hatalma csúcán lévő Caesar már a transzcendens világ felé *tesz* prófétikus ígéretet, ám a halandó fogadalma nem teljesül be.¹⁹ Ily módon a Lucanus kapcsán sokat emlegetett kontrasztimitáció segítségével a költő egymás mellett mutatja be a még meg sem alapított Róma jövőjét mind az Alvilágban, mind Euander társaságában szemlélő Aeneas, s a hamarosan végérvényes pusztulásba hanyatló Város dicső történetének kezdeteivel szembesülő Caesar alakját.

GELLÉRFI GERGŐ
Szegedi Tudományegyetem
Klasszika-Filológiai és Neolatin Tanszék
E-mail: gellerfigergo@gmail.com

---

¹⁹ Sőt *Rossi* érvelése szerint Lucanus Caesarjának szándékában sem áll teljesíteni fogadalmát. *A. Rossi: The Aeneid Revisited: The Journey of Pompey in Lucan's „Pharsalia”*. *AJPh* 121 (2000) 587–589.